

1664 M. BIRŽELIO 16 D. VITEBSKO MŪŠIS – PASKUTINĖ LIETUVIŲ PERGALĖ PRIEŠ MASKVĖNŲ KARIUOMENĘ

Habil. dr. Konrad BOBIATYŃSKI
Varšuvos universiteto Istorijos fakultetas

DOI: <https://doi.org/10.47459/ka.2025.40.2>

Anotacija. Straipsnio tema – Vitebsko mūšis, įvykęs 1664 m. birželio 16 d.



Šiame susirėmime Lietuvos kariuomenė, vadovaujama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lauko etmono Mykolo Kazimiero Paco, kurioje buvo apie 3000 karių, visiškai sutriuškino Maskvos Naugardo junginio („razriado“)¹ pajėgas, vadovaujamas kunigaikščio Ivano Chovanskio (Иван Андреевич Хованский) (apie 6000 karių). Priešas patyrė didžiulių nuostolių, o tai reiškė, kad šiaurinė caro kariuomenės grupuotė keliems mėnesiams buvo visiškai eliminuota iš tolesnių veiksmų. Nors lietuviams nepavyko užimti paties Vitebsko, užsitikrinę šią kryptį, jie sugebėjo susitelkti į veiksmingą pagrindinių Maskvos pajėgų atrėmimą Dniepro linijoje.

Pagrindiniai žodžiai. Vitebsko mūšis, Mykolas Kazimieras Pacas, Ivanas Chovanskis, lietuvių kariuomenė, kavalerija.

¹ Originale Naugardo „razriadas“ („razriado“ pulkas) reiškia Naugardo junginį arba pulką (kalbos redaktorės pastaba), turint omenyje ne pulką kaip dalinį, o junginį, kurį sudarė įvairūs kariniai daliniai, iš viso apie 6000 karių (mokslinis redaktorius).

ĮVADAS

1664 m. birželio 16 d. į pietus nuo Vitebsko vykęs mūšis tarp Lietuvos kariuomenės, kuriai vadovavo lauko etmonas ir Smolensko vaivada Mykolas Kazimieras Pacas, ir Maskvos kariuomenės, kuriai vadovavo kunigaikštis Ivanas Andrejevičius Chovanskis, buvo vienas didžiausių nuo 1654 iki 1667 m. trukusio Abiejų Tautų Respublikos ir Maskvos valstybės karo lauko susirėmimų. Šis mūšis buvo paskutinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ginkluotųjų pajėgų pergalė prieš maskvėnų kariuomenę per visą ilgą karinių konfliktų, kuriuose šios dvi valstybės dalyvavo nuo XV a. pabaigos, istoriją. Nors plačiu strateginiu mastu šis mūšis neturėjo didelės reikšmės, jis suteikia įdomios medžiagos taktinio ir operatyvinio lygmens analizei atlikti. Tai pirmiausia susiję su karių parengimo laipsniu, taip pat su vadovavimo menu, kuriam atstovavo abiejų pusių kariuomenių vyriausieji vadai.

MOKSLINIŲ TYRIMŲ BŪKLĖ

Vitebsko mūšis dar neužėmė deramos vietos lenkų, juo labiau rusų, baltarusių ar lietuvių, istoriografijoje. Dar palyginti neseniai lenkų istorikai nesiėmė išsamių šio mūšio tyrimų, tik retkarčiais, aprašydami 1664 m. vykusius karinius veiksmus, paminėdavo patį faktą, kad lietuviai pasiekė didelę karinę pergalę šiauriniame flange².

Apie Vitebsko mūšį mažai ką galime sužinoti iš rusų istorikų darbų, kuriuose apie jį dažniausiai rašoma labai lakoniškai arba stengiantis sąmoningai nutylėti šį įvykį, kuris vis dėlto buvo vienas skaudžiausių pralaimėjimų, patirtų caro Aleksejaus Michailovičiaus kariuomenės per visą 1654–1667 m. vykusį karą. Pavyzdžiui, Aleksandras Malovas populiariai veikalė tik užsimena, kad „po keleto nedidelių nuo gegužės 27 iki birželio 6 d. [senasis stilius – K. B.] vykusių ir įvairiai pasibaigusių mūšių

² Pavyzdžiui: Maroń, J. Działalność wojskowa Michała Kazimierza Pacy w latach 1649–1664, [w:] *Z dziejów i tradycji srebrnego wieku*, pod red. J. Pietrzaka. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 1108, Historia LXXV. Wrocław, 1990, s. 54–55; Rachuba, A. Wielkie Księstwo Litewskie wobec rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1664–1667 [daktaro disertacija, parašyta vadovaujant habil. dr. T. Wasilewskiui Varšuvos universiteto Istorijos institute]. Warszawa, 1979, s. 7779. Ten pat, įvadas: J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik (1640–1684)*, opr. A. Rachuba. Warszawa, 1987, s. 70.

prie Vitebsko kunigaikštis I. A. Chovanskis buvo priverstas trauktis³.

Daugiausia vertingos informacijos apie 1664 m. vasaros įvykius galima rasti Olego Kurbatovo daktaro disertacijoje, kuri, deja, niekada nebuvo išleista atskira knyga. Pagrindinis ir didžiausias jos privalumas – kad naudotasi gausiais Maskvos rankraštiniais šaltiniais, kurie suteikia daug vertingų žinių ir apskritai nėra žinomi lenkų istorikams, o pagrindinis trūkumas – įvykių pateikimas išimtinai per jų prizmę, visiškai nesistengiant šio vaizdo palyginti su priešingos pusės šaltiniais, kurių patikimumas *a priori* paprastai nuvertinamas⁴. Gerokai trumpiau 1664 metų vasaros kampanijos Lietuvoje įvykius šis istorikas analizuoja palyginti neseniai išleistoje ir platesniam skaitytojų ratui skirtoje viso 1654–1667 m. karinio konflikto sintezėje. Pažymėtina, kad šiame darbe O. Kurbatovas sąžiningai pripažįsta, kad labai greitas lietuvių žygis Vitebsko link buvo visiška staigmena Ivanui Chovanskiui ir kitiems caro vadams, o per dviejų dienų (birželio 15–16 d.) mūšį maskvėnų kariuomenė buvo sutriuškinta ir nustumta atgal į Vitebską⁵.

Baltarusijos istoriografijoje Vitebsko mūšis trumpai paminėtas tik Genadijaus Saganovičiaus (*Генадзь Сагановіч*) mokslo populiarinimo sintezėje⁶. Kita vertus, lietuvių mokslininkai, kiek žinau, šios temos apskritai nenagrinėjo.

³ Малов, А. В. Русско-польская война 1654–1667, Москва, 2006, с. 43. Tačiau kitoje vietoje šis autorius rašo, kad šiuose mūšiuose Pacas nugalėjo Chovanskį, kuris vėliau pabėgo į Vitebską (*Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг.* Москва, 2006, с. 487). Įdomu tai, kad kelių sakinių mūšio aprašymą galima rasti populiarioje А. Taraso Lenkijos–Lietuvos–Maskvos karų sintezėje. Objektiviai jis pabrėžė Chovanskio pralaimėjimo mastą, taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad Maskvos vadas bandė nusišalinti nuo Aleksejaus Michailovičiaus susirėmimo rezultata, įtikindamas jį, kad su lietuviams kovojo lygią kovą („ровны был бой с паном Пацом“). Plg.: *Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв.* Москва–Минск, 2006, с. 755–756).

⁴ Курбагов, О. А. Из истории военных реформ в России во 2-й половине XVII века. Реорганизация конницы на материалах Новгородского разряда 1650-х – 1660-х гг. Москва, 2002 (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научный руководитель – доктор исторических наук, профессор Р. Г. Пихоя. Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации).

⁵ Курбагов, О. А. Русско-польская война 1654–1667 гг. Москва, 2019, с. 281–292 (apie Vitebsko mūšį, t. y. pagal rusišką nomenklatūrą „на реке Лучесе“, p. 289).

⁶ Сагановіч, Г. Невядомая вайна. Минск, 1995, 119 с.

Pirmuosius savo tyrimų apie Vitebsko mūšį rezultatus pateikiau prieš kelerius metus, rengdamas Mykolo Kazimiero Paco biografiją⁷. Vėliau juos išplėtoju straipsnyje, skirtame kariniams veiksams Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje 1664 m. vasarą⁸. Šiai temai skyriau dvi monografines studijas, išleistas Lenkijoje ir Baltarusijoje⁹. Atrodo, kad šiandien šią analizę galima pateikti platesniame bendros karinės situacijos fone, be to, papildytą kai kuriomis įdomiomis detalėmis, taip pat naujausiais rusų istoriografijos atradimais.



Mykolas Kazimieras Pacas
(VDKM)

1663–1664 M. ŽIEMOS KAMPANIJA IR JOS PADARINIAI

1664 m. kovo mėn. puolimas Uždniestrėje, kurį didelėmis lėšomis ir dideliais ištekliais organizavo ir kelis mėnesius vykdė Karūnos ir Lietuvos kariuomenės, remiamos Respublikai ištikimų kazokų ir totorių pastiprinimo, nepavyko. Pagal karaliaus Jono Kazimiero ketinimus, juo buvo siekiama ne tik pergalingai užbaigti nuo 1654 m. besitęsiantį karą su Maskvos valstybe, bet ir sudaryti sąlygas dvaro šalininkams vykdyti

⁷ Bobiatyński, K. *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*. Warszawa, 2008, s. 126–129. Taip pat žr.: Bobiatyński, K. Кар’ера і вайсковая дзейнасць гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Паца. *Беларускі Гістарычны Агляд*, t. 15, 2008, z. 1–2 (28–29), s. 279–280.

⁸ Bobiatyński, K. Kampania letnia 1664 roku na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego – nieznaną fragment wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1667, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, M. Nagielskiego. Zabrze, 2009, s. 231–236.

⁹ Bobiatyński, K. Bitwa pod Witebskiem 16 czerwca 1664 r. – zapomniane zwycięstwo litewskie nad wojskami moskiewskimi, [w:] „*W hetmańskim trudzie*”. *Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera*, pod red. Z. Hunderta i M. Wagnera. Oświęcim, 2017, s. 138–151; Bobiatyński, K. Bitwa pod Witebskiem 16 VI 1664 – nieznaną zwycięstwo litewskie nad wojskami moskiewskimi, [in:] *Ваенныя трыумфы эпохі Вялікага Княства Літоўскага*. Зборнік навуковых артыкулаў, ред. М. Н. Гальпяровіч. Мiр, 2018, s. 237–248.

plataus masto politines reformas. Karūnos kariuomenė jau 1664 m. sausį ir vasarį patyrė labai didelių nuostolių, daugiausia per nesėkmingą Gluchovo apgultį, trukusią beveik tris savaites. Įnirtingos kovos prie Nauardo Seversko, vykusios pirmąsias keturias kovo dienas, buvo nerezultatyvios. Kovo 8 d. pagaliau buvo priimtas sprendimas galutinai užbaigti kampaniją ir atitraukti abi kariuomenes į iš anksto paskirtas vietas¹⁰.

Lietuvos kariuomenės atsitraukimas iš Starodubo srities link Kričevo, o vėliau Mogiliovo vyko dramatiškomis aplinkybėmis ir dėl jo buvo patirta daug žmonių ir technikos nuostolių. Kareiviai žygiavo sunkiomis vietos sąlygomis: siaurais keliais, per vietas, kuriose beveik nebuvo maisto. Nuolat buvo nerimaujama, kad priešas neatkirstų kelio ir „*kaip paukščius narveliuose neįspraustų tarp tvirtovių ir purvinių upių*“¹¹. Galiausiai kovo pabaigoje – balandžio pradžioje lietuviams pavyko persikelti į dešinįjį Dniepro krantą. Kariuomenė buvo nuosekliai išdėstyta smarkiai nuniokotuose Rytų Baltarusijos rajonuose, daugiausia palei kelią, vedantį iš Mogiliovo į Oršą¹².

Kitomis savaitėmis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinė padėtis nuolat blogėjo. „*Mūsų Lietuvos kariuomenė yra labai nusiaubta, kaip niekada anksčiau*“, – tuo metu Boguslavui Radvilai rašė jo tarnas Stefanas Oborskis ir pridūrė: „*Keli šimtai jų ateina pėsčiomis, visi neteko žirgų*“¹³. Elementarus atsargų stygius, ilgalaikis atlyginimų nemokėjimas ir nuovargis dėl kelis mėnesius trukusios kampanijos lėmė, kad kariuomenė atsidūrė ties konfederacijos sudarymo riba. Beveik visi karininkai ir didelė dalis kareivių paliko kariuomenės gretas. Chaosą didino nuolatiniai

¹⁰ Plačiau šia tema: Bobiatyński, K. *Michał Kazimierz Pac*, s. 112–122; Maroń, J. *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663–1664*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej (XVI–XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera. Toruń, 1998, s. 73–88. Naujausias Rusijos istoriografijos žvilgsnis į šią problemą darbe: Бабулин, И. Б. *Московский поход короля Яна II Казимира 1663–1664 гг.* Москва, 2022.

¹¹ Poczobut, J. W. *Odlanicki. Pamiętnik (1640–1684)*, opr. A. Rachuba, s. 207.

¹² Bobiatyński, K. *Michał Kazimierz Pac*, s. 122–125; Kossarzecki, K. „Przez straszne rzeki i przepawy, lasy gęste...“, *Odwrot armii litewskiej w marcu 1664 roku spod Nowogrodu Siewierskiego do Krzyczewa*, [w:] „*Biblioteka Epoki Nowożytnej*“, t. 5 (2/2016): *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, K. Kossarzeckiego, P. Krolla i D. Milewskiego. Warszawa, 2017, s. 355–372.

¹³ S. Oborski do B. Radziwiłła, Kiejdany 18 IV 1664. *Vilniaus universiteto biblioteka*, 4 (A-213) fondas, Nr. 16760.

Lietuvos didžiojo etmono Povilo Jono Sapiegos ir Lietuvos lauko etmono Mykolo Kazimiero Paco, kuris tuo metu buvo vienas pagrindinių Lietuvos rojalistų stovyklos veikėjų, ginčai¹⁴.

M. K. Pacas bandė kovoti su šiais didžiuliais sunkumais ir apie gegužės 10 d. P. J. Sapiega, spaudžiamas karaliaus, galiausiai perdavė jam formalius įgaliojimus vadovauti kariuomenei, nors vis dar neatsisakė kai kurių savo prerogatyvų (visų pirma – skirstymo vėliavomis). Pamažu lauko etmonas ėmė kontroliuoti padėtį, o gegužės 12 d. per Šklove vykusį karinį posėdį pasiekė pirmą didelę pergalę. Dėl sumaniai vedamų derybų ir kelių tūkstančių zlotų, kuriuos skyrė iš savo lėšų, jam pavyko įtikinti savo dalinių vadus likti tarnyboje dešiniajame sparne iki liepos 6 d., o kairiajame – iki 1664 m. rugpjūčio 9 d.¹⁵, nepaisant to, kad nebuvo didelių perspektyvų greitai išmokėti didesnes pinigų sumas.

Tačiau neabejotina, kad 1664 m. pavasarį Lietuvą nuo visiško karinio pralaimėjimo lemiamu metu išgelbėjo didžiulės priešo problemos. Tuo metu Maskvos valstybė jau buvo labai išsekusi tiek dėl dešimtmetį trukusio konflikto su Abiejų Tautų Respublika, tiek dėl nuo 1661 m. besitęsiančių rimtų ekonominių (daugiausia dėl monetų gadinimo) ir socialinių krizių. Caro kariuomenė taip pat patyrė didelių nuostolių per paskutinius mūšius Uždnieprėje. Jie buvo tokie dideli, kad jau 1664 m. kovo antroje pusėje buvo nutrauktos pagrindinės puolamosios operacijos ir keturiems mėnesiams paskelbta veiksnių pagrindine kryptimi „operatyvinė pauzė“. Vienintelę grėsmę lietuviams tuo metu kėlė praktiškai tik Ivano Chovanskio vadovaujama Naugardo junginio kariuomenė, kuri ankstyvą pavasarį buvo dislokuota Rudnioje – apie 60 km į šiaurės rytus nuo Oršos, kelyje iš Smolensko į Vitebską¹⁶.

¹⁴ Išsamiausia informacija apie tuometę Lietuvos kariuomenės būklę pateikta M. K. Paco laiške P. J. Sapiegai. Šklovas, 1664 m. balandžio 12 d.: *Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków*, Nr 67, s. 245–252.

¹⁵ M. K. Pac do P. J. Sapiehy, Szklów, 16 V 1664, [in:] *Listy Michała Kazimierza Paca do Pawła Jana Sapiehy z okresu kampanii zadnieprzańskiej 1663/1664 r.*, wyd. T. Ciesielski. *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 1, pod red. M. Wagnera. Siedlce, 2007, Nr 22, s. 250–252. Taip pat žr. etmono laišką Jonui Kazimierui, 12 V 1664. *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu* (toliau – BOssol.), rkps 3257, k. 53.

¹⁶ Bobiatyński, K. *Kampania letnia*, s. 229–230; Majewski, W. *Ostatnia kampania Czarneckiego w 1664 r. Okres wiosenny*, cz. 1, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 15, cz. 2, 1969, s. 67–73; Wójcik, Z. *Dzieje Rosji 1533–1801*. Warszawa, 1971, s. 155–157.

DIDELIO SUSIRĖMIMO PRELIUDIJA. KARO VEIKSMAI 1664 M. GEGUŽĖS IR BIRŽELIO MĖNESIAIS

Sudaręs susitarimą su kariuomene, gegužės antroje pusėje Mykolas Kazimieras Pacas pradėjo traukti savo vėliavas į bendrą stovyklą, kuri buvo įkurta prie Dniepro, tarp Šklovo ir Kopyšės¹⁷. Reikėtų pabrėžti, kad tai buvo didelę operatyvinę vertę turinti pozicija, kuri leido net kelis kartus atsverti priešo kiekybinę persvarą. Viena vertus, iš čia buvo galima veiksmingai blokuoti palyginti nedidelėmis pajėgomis išėjimą iš vadinamojo Smolensko koridoriaus, kuris buvo trumpiausias ir patogiausias kelias iš Maskvos per Smolenską ir Minską į Vilnių. Kita vertus, tai leido greitai perdislokuoti kavalerijos grupes prie Dvinos upės, siekiant neutralizuoti priešingos pusės iš Vitebsko ir net Polocko rajonų vykdomus veiksmus, galėjusius kelti grėsmę prie Dniepro veikiančių kariuomenių giluminiam užnugariui. Galiausiai ši pozicija leido imtis veiksmų priešo vidaus pozicijose ir pradėti kovą su atskiromis izoliuotomis jo kariuomenės grupėmis, kurios negalėjo greitai užmegzti ryšio dėl labai sudėtingų geografinių sąlygų (nedaug ryšio kelių, meridianinis upių tinklas, daugybė pelkių ir miškų). Visais šiais veiksniais lietuvių vadas itin efektyviai pasinaudojo 1664 m. vasarą vykusiuose mūšiuose.

Planuodamas kampaniją prieš caro kariuomenę, Pacas nusprendė pirmajame etape iš tolesnės kovos pašalinti mažesnę ir silpnesnę Chovanskio korpusą. Šį tikslą jis norėjo pasiekti, kol pagrindinės priešo pajėgos, kurioms vadovavo Jakovas Kudenetovičius Čerkaskis (*Яков Куденётович Черкасский*) ir Ivanas Semionovičius Prozorovskis (*Иван Семёнович Прозоровский*) ir kurios buvo sutelktos į rytus nuo Smolensko, Briansko srityje, nepasiekė Dniepro. Etmonas baiminosi, kad, išsipildžius tokiam scenarijui, jis gali atsidurti itin sunkioje, o gal net beviltiškoje padėtyje iš kelių pusių apsuptas daug kartų gausesnių priešo

¹⁷ Kòpysė – miesto tipo gyvenvietė Vitebsko srityje, 35 km nuo Oršos (mokslinis redaktorius).

kariuomenės dalinių¹⁸.

Nuo 1664 m. pradžios lietuviai ne kartą susidūrė su I. Chovanskiu, kuris staigiais smūgiais iš šiaurės bandė suskaldyti arba dezorganizuoti vadinamajame Smolensko koridoriuje dislokuotas vėliavas. Dar vasario ir kovo sandūroje jis prie Dubrovnos išskleidė nedidelį būrį, kuriam vadovavo Oršos vėliavininkas (chorunžas) Samuelis Kmicikas, paliktas saugoti šios vietovės, kol pagrindinė Lietuvos kariuomenės dalis žygiuos gilyn į priešo teritoriją. Tada jis nusiaubė sritį tarp Dniepro ir Berezinos. Gegužės pradžioje maskvėnų vadas dar kartą ėmėsi platesnių veiksmų, atakuodamas Siano¹⁹ vietovę, esančią į šiaurės vakarus nuo Oršos. Tačiau lietuviams pabandžius pradėti kontrataką, išvengė susidūrimo ir greitai pasitraukė į Vitebską. Gegužės 20 d. Chovanskis vėl vykdė puldinėjimo operacijas pietuose – išskleidė nedidelę kariuomenės grupę, vadovaujamą Nikolajaus Škultino (*Mikołaj Szkultyn*) (*von Schulte*), už Ūlos upės ir užėmė pozicijas Siano apylinkėse. Rimtai baimintasi, kad kitas jo tikslas gali būti išskirstyti kariuomenę toli į vakarus – į Braslavo ir Vilkmergės (dabar Ukmergė – moksl. red.) apskritis, arba Žemaitiją ir Kuršą, siekiant visiškai dezorganizuoti prie Dniepro kovojančios kariuomenės užnugarį. Atrodo, kad tai buvo rimtas įspėjamasis signalas etmonui Pacui, kad šia kryptimi pagaliau reikėtų imtis ryžtingesnių puolimo veiksmų. Situacija kėlė dar didesnę nerimą, nes tuo metu ji vis dažniau pradėjo pasiekti žinios apie pagrindinių priešų pajėgų, kurios netrukus galėjo pradėti puolimą Smolensko keliu ir per kelias savaites pasirodyti prie Dniepro, atvykimą prie Roslavlio²⁰.

¹⁸ Bobiatyński, K. *Kampania letnia*, s. 231–232; Rachuba, A. Wielkie Księstwo Litewskie wobec rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1664–1667 Jerzego Lubomirskiego w latach 1664–1667, s. 74–75. Pagal Lietuvos šaltinius, Čerkaskio kariuomenę sudarė apie 30 000, o pagal kitos pusės dokumentus – apie 20 000 karių (žr.: Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 2881). Tačiau dažnai buvo pabrėžiama, kad ją sudarė „*neturtingi ir prievarta surinkti, dar neapmokyti žmonės*“ (Komisarze na rokowania z Moskwą do S. Czarnieckiego, Żwirowicze, 14 VII 1664, *Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie* (toliau – BCzart.), rkps 157, Nr 206, s. 649–650).

¹⁹ **Siano** (baltrs. *Сянно*) – miestas Vitebsko srityje, Baltarusijoje, Siano rajono administracinis centras, 58 km į pietvakarius nuo Vitebsko, prie pat Siano ežero (mokslinis redaktorius).

²⁰ Bobiatyński, K. *Kampania letnia*, s. 226–227, 230–232. Taip pat žr.: Дневник переводчика Посольского приказа Кристофа Боуша (1654–1664), сост. О. Рукаковский. Москва, 2024, с. 392, 420–421.

Žygiui prieš I. Chovanskį pradėta ruoštis dar gegužės 27 d., kai iš netoli Šklovo į Oršos pusę buvo išsiųsti pėstininkai ir keli lauko pabūklai. Tačiau dėl problemų, susijusių su kavalerijos vėliavų sutelkimu (jos turėjo būti Smolanuose prie Oršos), operacijų pradžia buvo atidėta kelioms savaitėms, ir tik birželio 8 d. Lietuvos kariuomenė pajudėjo į šiaurę link Siano, kad pasivyti priešą. Tai nebuvo taip paprasta, nes, sužinojęs apie padidėjusį Paco kariuomenės aktyvumą, Chovanskis vėl nusprendė išsisukti ir, remdamasis savo karininkų patarimais, pradėjo skubiai trauktis į šiaurę. Įnirtingai persekiojamas lietuvių žygio būrių (vadovaujamų totorių vėliavos rotmistro Romano Sienkievičiaus), kurie ėmė daug belaisvių ir gerokai išgąsdino caro karius, jis laimingai pasiekė Vitebską, saugomą įtvirtintos stovyklos. Jis stovyklavo pietiniame Dvinos krante, netoli miesto, kaip parašyta viename šaltinyje, „Babjje Pole prie Vidzbos upės“²¹.

LIETUVOS IR MASKVOS KARIŲ SKAIČIUS

Nustatyti Vitebsko mūšyje dalyvavusių Lietuvos kariuomenės pajėgų karių skaičių nėra lengva užduotis, juolab kad nėra išlikusių tikslų 1664 m. vasarą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gynyboje dalyvavusios kariuomenės sąrašų. Įvairaus pobūdžio dalinių sudėtis ir sąrašai, sudaryti tų metų birželį Vilniuje prasidėjusių karinės ir išdo komisijos svarstymų metu, čia negali būti naudingi pirmaisiai todėl, kad juose nurodytas tik teorinis dalinių, dažnai iš tikrųjų net nebuvusių karo lauke, o tik pretenduojančių gauti priklausantį atlyginimą, skaičius²². Patikimesnis šaltinis yra kitos 1667 m. komisijos dokumentai, kuriuose užfiksuoti faktiniai 1663–1667 m. duomenys apie įvairių tarnybinių karinių dalinių būklę, pradedant nuo 1663 m.

²¹ Chrapowicki, J. A. *Diariusz, cz. 1: lata 1656–1664*, sudarė ir įvadą parašė T. Wasilewski. Warszawa, 1978, s. 492. Ši veikla išsamiai aprašyta (pateikiamas literatūros sąrašas ir šaltinių bazė): Bobiatyński, K. *Kampania letnia*, s. 232–233; Maroń, J. *Działalność wojskowa*, s. 54–55; Rachuba, A. Wstęp do Pamiętniki Michała Leona Obuchowicza, [in:] *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, wyd. H. Lulewicz i A. Rachuba. Warszawa, 2003, s. 146–148. Apie veiksmus kituose fronto ruožuose žr.: Koszarzecki, K. *Działania wojenne nad Dźwiną w latach 1662–1667*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, pod red. K. Łopateckiego. Zabrze, 2011, s. 345–351.

²² Keletas tokių sąrašų buvo pateikta šio komiteto darbo knygoje: Lietuvos valstybės istorijos archyvas Vilniuje, SA fondas, Nr. 4107, pvz.k.1–3v, 73–73v, 154v–160v.

rugsėjo mėn. Tačiau ir juose nėra užfiksuota, kurie daliniai iš tikrųjų aktyviai dalyvavo 1664 m. birželio mėn. kariniuose veiksmuose. Tuo metu didelė jų dalis vis dar buvo šalies gilumoje, todėl papildė paskutinės kampanijos nuostolius. Kai kurios vėliavos saugojo antrines kryptis, pvz., Polesės, kuriai grėsė kazokų sukilėlių iš Ukrainos puolimai²³.

Dar 1663 m. pabaigoje, prieš prasidedant žygiui į Maskvą, Lietuvos kariuomenėje buvo suskaičiuoti 19 374 arkliai ir porcijos²⁴. Po sunkios žiemos kampanijos ir dramatiško atsitraukimo iš Uždniestrės ji turėjo labai sumažėti ne tiek dėl kovinių nuostolių, kurie tikriausiai buvo palyginti nedideli, kiek daug didesniu mastu dėl ligų ir masinio dezertyravimo jau grįžus į Lietuvos teritoriją. Atrodo, kad 1664 m. birželio pradžioje Mykolas Kazimieras Pacas iš viso galėjo turėti tik apie 4000 karių!²⁵

Čia verta atkreipti dėmesį, kad rusų istoriografijoje tradiciškai gerokai pervertinamas lietuvių skaičius. Net savo naujausiame darbe O. Kurbatovas pažymi, kad pasibaigus žiemos kampanijai Paco vadovaujamoje kariuomenėje iš tiesų galėjo likti tik 4000 vyrų, tačiau jau gegužę patirtus nuostolius greitai kompensavo į stovyklą sugrįžę daugelis karių. Iš viso, jo skaičiavimais, žinoma, nepateikiant šaltinių, 1664 metų vasaros žygio metu Lietuvos kariuomenėje buvo iki 11 000 karių, iš jų – 8000 reguliariųjų pajėgų karių ir 3000 savanorių, tačiau nenurodo, kiek žmonių Pacas galėjo skirti žygiuoti į Vitebską²⁶. Dar reikėtų pridurti, kad net rugsėjį po kai kurių papildymų lietuvių pajėgas sudarė ne daugiau kaip 6000 karių, o prieš pusantrą mėnesio jų skaičius turėjo būti dar mažesnis²⁷. Tiesa, Kristupas Boušas (*Christoph Bousch*), caro tarnyboje tarnavęs kuršietis vertėjas, savo dienoraštyje nurodė, kad Lietuvos kariuomenėje (1664 m.

²³ Ten pat, Nr. 4111. Trečiasis ketvirtis čia atitinka tarnybos ketvirtį nuo 1664 m. kovo 10 d. iki birželio 10 d., ketvirtasis – 1664 m. birželio 10 d. – rugsėjo 10 d., penktasis – 1664 m. rugsėjo 10 d. – 1664 m. gruodžio 10 d.

²⁴ Rachuba, A. Wysilek mobilizacyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1667. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 43, 2007, s. 59.

²⁵ Taip juos vertina, pavyzdžiui, M. L. Obuchowiczius. Žr.: *Pamiętniki Michała Leona Obuchowicza*, s. 360.

²⁶ Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 281, 288–289. Tokios „nemokslinės“ praktikos priežastis – tiek tradicinis kitos pusės šaltinių ignoravimas, tiek noras savo kariuomenės patirtus pralaimėjimus parodyti kitokiu mastu, t. y. tik susirėmimuose su priešu, turinčiu kiekinę persvarą, ir, pageidautina, gerokai didesnę. Įdomu tai, kad rusų istorikas sutinka, kad Lietuvos kariai buvo vertingesni, nei Chovanskio pavaldiniai.

²⁷ *Pamiętniki Michała Leona Obuchowicza*, s. 361.

rugpjūčio mėn.) buvo 8000 karių. Tačiau reikėtų paminėti, kad tuo pat metu jis labai perdėtai vertino pagrindinės maskvėnų kariuomenės prie Čerkasų dydį, nurodydamas, kad ją sudarė net 60 000 karių!²⁸

Žinoma, mūšiuose su I. Chovanskio kariuomene galėjo dalyvauti ne visi Lietuvos kariai, nes etmonas nedidelę dalį savo pavaldinių paliko stovykloje prie Šklovo (dalį pėstininkų, keletą lauko pabūklų) ir jos apylinkėse Dniepro linijai kontroliuoti. Vadovavimą šiems daliniams, kuriuose tikriausiai buvo ne daugiau kaip 1000 karių, perėmė Lietuvos dvaro vėliavininkas Konstantinas Vladislovas Pacas²⁹. Taigi iš viso žygyje į Vitebską galėjo dalyvauti ne daugiau kaip 3000 lietuvių karių, neabejotinai didžioji dauguma jų sudarė kavaleriją³⁰. Tačiau atkurti tikslią Paco korpuso sudėtį, atsižvelgiant į mums prieinamus šaltinius, visiškai nerealu. Galima nebent bandyti identifikuoti nedidelę dalį dalinių, remiantis aprašomaisiais šaltiniais (beje, negausiais), skirtais 1664 m. birželio mėn. vykusiems kariniams veiksams.

Kyla nemažai sunkumų ir bandant nustatyti Ivano Chovanskio karių skaičių. Žinome, kad balandžio 18 d. Rudnioje Maskvos kariuomenės vadas turėjo vadovauti 3749 Naugardo pulko kariams³¹. Gegužę jis organizavo puolimo veiksmus jau vadovaudamas didesnėms pajėgoms, „*pasitelkdamas kelių tvirtovių įgulas ir suburdamas Smolensko bajorus*“³². To paties mėnesio antroje pusėje Chovanskio karių skaičius išaugo iki maž-

²⁸ Дневник переводчика Посольского приказа Кристофа Боуша (1654–1664), s. 420–421.

²⁹ Chrapowicki, J. A. *Diariusz, cz. 1: lata 1656–1664*, s. 489–490.

³⁰ Nors kai kurie šaltiniai pateikia dar mažesnius skaičius – 2000 (*Awizy z Wilna*, 25 VI 1664, *BOssol*, rkps 189, s. 1567), 3000 – De Lumbres, A. *Relations*, wyd. G. de Lhomel, t. 3. Paris, 1913, s. 245; Rousseau de la Valette. *Miłoski królewskie*, przeł. J. Olkiewicz, opr. A. Kersten. Warszawa, 1971, s. 242 (tikrai neteisingai įvertina, kad kariuomenėje buvo net 2000 pėstininkų ir tik 1000 kavaleristų); istoriografijoje tarp kitų žr.: Bobiatyński, K. *Michał Kazimierz Pac*, s. 127; Bobiatyński, K. *Kampania letnia*, s. 233; Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie wobec rokoszu, Jerzego Lubomirskiego w latach 1664–1667*, s. 78 (taip pat įvadas į Poczobuto Odlanickio dienoraštį, p. 70); Сагановіч, Г. Невядомая вайна, с. 119. Kad 4500–5000 karių buvo lietuvių daliniuose, teigia Maroń, J. *Działalność wojskowa*, s. 54.

³¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук (dalej cyt. AMG), t. 3, под ред. Д. Я. Самоквасова. Санкт Петербург, 1901, Нр. 677, с. 561–562; Малов, А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории, 1656–1671 гг. Москва, 2006, с. 487.

³² *Awizy z Wilna*, 4 VI 1664. *BOssol*, rkps 189, s. 1540.

daug 5000 (jis taip pat ketino surinkti dar 1000), tačiau tuo pat metu buvo pranešta, kad „*pas jį susirenka nedaug žmonių, nes miestelėnai ir bajorai nenori būti prievarta varomi į karą*“³³. Be to, verta pabrėžti, kad visą laiką nuo balandžio iki birželio Maskvos kariuomenėje buvo labai daug dezertyrų, kareiviai labai sunkiai gaudavo atsargų, masiškai gaišo arkkliai³⁴.

Remiantis gegužės 24 d. per apklausą karo belaisvio Michailo Romanovičiaus Sabzinovo duotais parodymais, į Chovanskio korpusą turėjo įeiti įvairūs tiek „senosios“, tiek „naujosios“ aprangos daliniai, dažnai labai menkos kovinės vertės ir moralės: „*husarų vėliavos keturios* ³⁵, *reitarų viename pulke kornetų 11, o dviejuose po keturis* ³⁶, *dvarų vėliavos dvi, Koporjės (rus. Копорье) viena vėliava, keturios Smolensko bajorų vėliavos ir dvi Bielsko bajorų vėliavos, įguly vėliavų iš įvairių pilių 15. Pėstininkų iš viso 30 vėliavų. Lengvosios patrankos keturios, dviejų arklį traukiamos*“³⁷.

Kadangi nieko nežinome apie tai, kad Chovanskis būtų gerokai sustiprinęs savo kariuomenę vėlesnėmis savaitėmis, galime daryti prielaidą, kad birželio viduryje jam pavaldi galėjo būti ne didesnė kaip 6000 karių kariuomenė, kuri disponavo gana kuklia artilerija³⁸. Taigi Maskvos kariuomenė buvo maždaug dvigubai stipresnė už Lietuvos kariuomenę. Kita vertus, po mūšio užrašytus nugalėtojų pasakojimus, kuriuose buvo nurodyta, kad prieš karių buvo 8000 ar net 10 000, reikėtų tiesiog laikyti nepatikimais³⁹. Iš tiesų vertėtų nepamiršti, kokias propagandines funkcijas jie turėjo at-

³³ Komisarze na rokowania z Moskwą do M. K. Paca, Żwirowicze 19 V 1664. *BCzart.*, rkps 157, Nr 62, s. 201–202.

³⁴ Balandžio pradžioje pabėgusių žmonių skaičius siekė 550 (žuvo 15), taigi jie sudarė net 15 % Chovanskio dalinių (AMG, t. 3, Nr 677, s. 561–562). Daug apie tai rašo: Курбатов, О. А. Из истории военных реформ, с. 163, 171, 175, 188, 201, 209; Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 288.

³⁵ Jie sudarė M. Karaulovo vadovaujamą pulką.

³⁶ Tai buvo pirmasis ir antrasis „raitosios rinktinės“ Naugardo pulkai ir „raitosios rinktinės“ iš Velikije Luki.

³⁷ *BCzart.*, rkps 157, Nr 64, s. 205.

³⁸ Toks skaičius minimas, pavyzdžiui, 1664 m. birželio 25 d. pranešimuose iš Vilniaus (*BOssol.*, rkps 189, s. 1567), kuriuose, tiesa, neteisingai nurodyta, kad mūšis vyko prie Polocko.

³⁹ 8000 caro karių skaičių pats etmonas Pacas nurodė laiške, rašytame karaliui iš karto pasibaigus kovoms (*BOssol.*, rkps 189, s. 1562), ir tikriausiai šis šaltinis: Rousseau de la Valette. *Miłoscki królewskie*, przeł. J. Olkiewicz, s. 242. 8000–9000 karių minėjo prancūzų diplomatas A. de Lumbres (*Relations*, wyd. G. de Lhomel, t. 3, s. 245).

likti, nes, pabrėžiant didesnę nei realią abiejų pusių pajėgų disproporciją, akivaizdžiai norėta dar labiau sureikšminti Paco sėkmę⁴⁰. Todėl, atsižvelgiant į minėtus šaltinius, sunku sutikti su rusų istorikais, kurie net savo naujausiuose darbuose teigia, kad šiame kampanijos etape Chovanskio vadovaujamoje kariuomenėje iš viso galėjo būti tik 3500 karių⁴¹.

VITEBSKO MŪŠIS

Po labai įtempto žygio sudėtingu reljefu (daugybė miškų ir pelkių) ir persikėlusį per Lučesos upę birželio 15 d. rytą Lietuvos kariuomenė pasirodė prie Vitebsko. Kelių šimtų kavalerijos karių avangardas pasirodė lygumoje už miesto, sukeldamas nemenką nuostabą ir sumaištį maskvėnų gretose. Galbūt jai vadovavo lauko etmonas, norėjęs savarankiškai išžvalgyti priešojus ir apžiūrėti šalia miesto jo pastatytus lauko įtvirtinimus. Grupę sudarė Mykolo Kazimiero Paco husarų būrys, be to, šeši totorių ir du kazokų būriai: Lietuvos kanclerio Kristupo Paco ir Žemaitijos seniūno Jurgio Karolio Hlebavičiaus. Netrukus prasidėjo susirėmimai, kuriuose Lietuvos kariai aiškiai parodė savo pranašumą prieš priešą. Jie truko kelias valandas, kol galiausiai apie vidurdienį maskvėnai pasitraukė, dengiami įtvirtinimų ir savo artilerijos. O lietuviai vėl persikėlė į kitą Lučesos krantą ir prisijungė prie likusios kariuomenės. Šiose kautynėse ypač pasižymėjo Hlebavičiaus vėliavos leitenantas Ježis Vladislovas Grabinskis (*Jerzy Władysław Grabiński*), taip pat etmono vyresnysis brolis Trakų tijūnas Bonifacas Teofilis Pacas, kuris, kaip teigiama, visos kariuomenės akivaizdoje nukovė tris žymius caro kavaleristus. Šaltiniuose taip pat minimas Lietuvos kanclerio K. Paco būrio leitenanto Stanislovo Kozubskio žygdarbis, kai jis

⁴⁰ Tai ypač akivaizdu mūsų aprašyme, kuris turėjo būti išplatintas visoje Europoje brošiūros pavidalu. Jame teigta, kad Maskvos pajėgas sudarė net 10 000 karių: *Zr. Gründliche und aussfürliche Relation, von der glücklichen Victoria So Ihr. Grossmächtige Gnaden Herr Wojewoda Smolenski, des GrossFürstentums Lithawen unter Feldherr wieder den Moskowitischen Gen. Chowansky (so in 10000 Mann starck gewesen) den 16 Junii 2 Meilen von Witepsk erhalten und selbige totaliter ruiniret, Biblioteka Narodowa, mikrofilmas 27343 (taip pat perspausdinta labai populiarame to meto leidinyje *Theatrum Europaeum*, t. 9. Frankfurt am Main, 1672, s. 1258–1259).*

⁴¹ Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 281. Šio istoriko teigimu, tik rugpjūtį, prisijungus naujoms Piotro Dolgorukio pajėgoms, šis korpusas galėjo išaugti iki maždaug 5000 karių.

gyvą sučiupo kažkurį maskvėnų pulkininką. Tačiau savo belaisviu džiau-gėsi neilgai, nes po akimirkos krito pakirstas Lietuvos pėstininkų ugnies⁴².

Ši akcija pateisino lietuvių lūkesčius ir, ko gero, net juos viršijo. Priešo pajėgos buvo ne tik išaiškintos, bet, kaip netrukus paaiškėjo, ir išprovo-kuotos stoti į generalinį mūšį nepalankiomis sąlygomis. Per pastaruosius ketverius metus Ivanas Chovanskis jau buvo patyręs keletą išpūdingų pralaimėjimų mūšiuose su Abiejų Tautų Respublikos kariuomenėmis (1660 m. Polonkoje ir Toločine, 1661 m. Kušlikiuose)⁴³. Šių kampanijų metu jis išgarsėjo ne tik kaip energingas ir iniciatyvus, bet ir kaip veržlus vadas, dažnai priimantis esminius sprendimus impulsyviai, neapgalvotai, prieš tai gerai neišanalizavęs situacijos. Ne kitaip buvo ir ši kartą. Neži-nome, ar Chovanskio žvalgybai nepavyko ir jis manė, kad susidūrė tik su keliais priešo būriais, ar, žinodamas, kad pagal karių skaičių turi didelį pranašumą prieš visas lietuvių pajėgas, nusprendė tuo pasinaudoti⁴⁴. Bir-želio 16-osios rytą jis su savo kariais persikėlė per Lučesos upę ir nuspren-dė kautis prieš pasirinktoje vietovėje, už kelių kilometrų nuo savo sto-vyklos pylimų ir Vitebsko įtvirtinimų, kur užnugaryje buvo pelkėta upė.

Deja, apie pagrindinio mūšio eigą žinome nedaug. Pats mūšis tikrai negalėjo trukti pernelyg ilgai, o lemiami sprendimai buvo priimti greitai. Jau nuo ankstyvo ryto vyko žvalgyba kautynėmis, jos tęsėsi iki ketvirtos valandos popiet. Į lemiamą mūšį vėliau tą pačią dieną įsitraukė lietuviai, stengdamiesi pasinaudoti palankiomis aplinkybėmis. Iš pradžių įvyko du pirmieji kavalerijos susirėmimai, tačiau kai netrukus po jų buvo surengtas trečiasis, maskvėnų kavalerija neatlaikė galingo Paco pavaldinių puolimo ir ėmė paniškai trauktis. Kartu su ja gelbėjosi ir I. Chovanskis, kuris, kaip

⁴² *Gründliche und ausführliche Relation*. Pats Pacas šios grupės jėgą prilygino 600 arklių galiai (*BOssol.*, rankraštis 189, p. 1562).

⁴³ Apie šias kampanijas plačiau rašo: Kossarzecki, K., *Kampania roku 1660 na Litwie*, Zabrze, 2005, s. 201–235, 343–373; Kossarzecki, K. *Kampania letnio-jesienna 1661 roku nad Dźwiną i bitwa pod Kuszlikami*, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, pod red. M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego i P. Gawrona. Zabrze–Tarnowskie Góry, 2013, s. 315–344.

⁴⁴ Rousseau de la Valette nurodo pastarąją galimybę, pranešdamas, kad „vienas Paco armijoje tarnaujantis maskvietis informavo Chovanskį, jog Pacas turi tik tris tūkstančius vyrų. Todėl Chovanskis su visa savo kariuomene skubiai išsiruošė prieš lenkus, tikėdamasis juos rasti besislapstančius“ (cituojami aktai: Rousseau de la Valette. *Miłosłki królewskie*, przeł. J. Olkiewicz, s. 242).

pranešama, sužeistas pabėgo į Vitebską, „*stebuklingai išvengęs mirties*“⁴⁵.

Kunigaikštis mieste ilgai neužsibuvo, nes netrukus nusprendė skubiai trauktis link Didžiųjų Lukų (*Velikiye Luki*). Mūšio lauke liko vienišas maskvėnų pėstininkų būrys, jis po įnirtingos kovos buvo beveik visas nukautas. Tačiau daug raitelių, įnirtingai persekiojamų lietuvių vėliavų, nuskendo paniškai keldamiesi į kitą Dvinos krantą⁴⁶. Caro kariuomenė taip pat paliko įtvirtinimus, pasislėpė už Vitebsko sienų arba pabėgo persikėlusį per upę į šiaurę⁴⁷. Visos priešo gurguolės pateko į nugalėtojų rankas, taip pat, kaip pranešama, net 63 vėliavos⁴⁸. Taip pat buvo paimtos didelės amunicijos ir artilerijos atsargos – dvi puskartaunės, trys mortyros ir penki lauko pabūklai⁴⁹.

Kokie buvo abiejų pusių karių nuostoliai? Atsižvelgiant į mūšio pobūdį (trumpas pagrindinių lietuvių ir caro kavalerijos grupuočių mūšis, maskvėnų pėstininkų kautynės ir įnirtingas kavalerijos, besikeliančios per dvi upes – Lučesą ir daug platesnę Dviną, persekiojimas) akivaizdu, kad jų turėjo būti labai daug. Pasakojimus, kad žuvo tik apie 100 lietuvių

⁴⁵ A. Taras teigia, kad iš pradžių Chovanskis turėjo ieškoti išsigelbėjimo nuo lietuvių slėpdamasis po tiltu (Rousseau de la Valette. *Miłoski królewskie*, praeł. J. Olkiewicz, s. 756). Deja, nėra galimybės patikrinti šios informacijos.

⁴⁶ Išlikusios priešo kariuomenės grupės vėliau atsidiūrė labai skirtingose vietose. Pavyzdžiui, 118 Naugardo kazokų pasinaudojo galimybe pabėgti namo ir su savo atamanu liepos mėnesį pasirodė Didžiajame Naugarde. Dezertyrus vietos vaivada I. B. Repninas nubaudė atimdamas iš jų uždarbį, o kai kuriuos – sumušdamas botagu (Курбатов, О. А. Из истории военных реформ в России во 2-й половине XVII века. Реорганизация конницы на материалах Новгородского разряда 1650-х–1660-х гг. Москва, 2002, с. 183).

⁴⁷ Mūšio rekonstrukcija pagal: *Gründliche und aussfürliche Relation*; Rousseau de la Valette, p. 242–243; Chrapowicki J. A., *Diariusz*, cz. 1: *lata 1656–1664*, s. 493–494; Pranešimai iš Vilniaus, 1664 m. birželio 16 ir 25 d., *BOssol.*, rankraštis 189, 1562 p., 1567 m.

⁴⁸ Šiame kontekste keistai atrodo O. Kurbatovo pateikta informacija, kad per mūšį, kuris, anot šio istoriko, ilgai buvo vangus, Chovanskio kariams pavyko paimti etmono Pасо antspaudą (žr.: Курбатов, О. А. *Морально-психологические аспекты тактики русской конницы в середине XVII века* [in:] *Военно-историческая антропология. Ежегодник*, t. 2: 2003/2004, Москва, 2005, с. 208). Dar kartą reiktų pabrėžti, kad praktiškai nekritiškas požiūris į oficialius Maskvos šaltinius, kurių autoriai, kad ir siekdami išvengti atsakomybės už patirtus karinius pralaimėjimus, neretai perteikdavo labai suklastotą tikrovės vaizdą, pastebimas ir daugelyje kitų rusų istorikų darbų apie 1654–1667 m. karą.

⁴⁹ Apie lietuvių užkariavimus žr., inter alia: *Gründliche und aussfürliche Relation* bei pranešime iš Vilniaus - 29 VI 1664. Rousseau de la Valette teigia, kad buvo paimta 60 vėliavų, „*tarp jų ir didžiojo kunigaikščio gvardijos vėliava*“ (Rousseau de la Valette. *Miłoski królewskie*, praeł. J. Olkiewicz, s. 243).

karių, reikėtų laikyti patikimais⁵⁰. Kur kas sunkiau įvertinti priešo nuostolius, juolab kad, kaip jau žinome, pateikti Chovanskio karių skaičiai buvo labai skirtingi. Pavyzdžiui, šaltiniuose galime perskaityti, kad „*penki tūkstančiai priešų žuvo mūšio lauke*“ arba kad „*keturi tūkstančiai Maskvos pėstininkų žuvo mūšyje, dalis likusiųjų buvo paimti gyvi, kiti iškirsti, o kiti nuskendo (...) upėje*“⁵¹. Tačiau panašu, kad šie nuostoliai turėjo būti daug mažesni ir galėjo siekti daugiausia pusę Maskvos kariuomenės, t. y. apie 2500–3000 nukautų karių. Nuostolių mastą liudija liepos 12 d. (t. y. nepraėjus nė mėnesiui po mūšio) prie Viazės įvykęs Naugardo pulko kavalerijos dalinių, kurių dauguma turėjo dalyvauti mūšyje, pasirodymas. Jame dalyvavo 1055 „senosios aprangos“ kariai, be to, 360 raitininkų (trijų pulkų!) ir 261 husaras, taigi iš viso tik 1676 žmonės⁵².

Taktiniu požiūriu kovos prie Vitebsko neabejotinai buvo visiškai sėkmingos lietuviams. Maskvos kariuomenė buvo visiškai sutriuškinta ir patyrė labai didelių žmonių ir įrangos nuostolių. Jie buvo tokie dideli, kad šiaurinė Maskvos karių grupuotė ilgam prarado galimybę vykdyti pagrindines puolamąsias operacijas. Jos aktyvus dalyvavimas karinėse operacijose 1664 m. liepos antroje pusėje ir rugpjūtį praktiškai apsiribojo tik Nevelio ir Didžiųjų Lukų apylinkių apsauga nuo lietuvių savanorių būrių, puolančių iš vakarų – Siebežo, žygių. Dar daugiau – netrukus po mūšio Ivanas Chovanskis neteko savo posto, o rugpjūčio 8 (18) dienos raštu caras perdavė vadovavimą Naugardo junginio daliniams okolnichiui⁵³ Piotru Aleksandrovičiui Dolgorukiui. Tik spalio pradžioje šis vadas ėmėsi veiksmų nuo

⁵⁰ Komisarze na rokowania z Moskwą do Jana Kazimierza, Żwirowicze 1 VII 1664, *BCzart.*, rkps 157, Nr 170, s. 531–534.

⁵¹ Ten pat. Taip pat žr.: Awizy z Wilna, 1664 06 25, *BOssol.*, rankraštis 189, p. 1567. Maskvėnų nuostolius – 5000 karių nurodo ir Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie wobec rokoszu*, s. 79.

⁵² Курбатов, О. А. Из истории военных реформ, s. 171, 209–210. Autorius atkreipia dėmesį į ypač didelius maskvėnų raitelių nuostolius ir palyginti nedidelius husarų nuostolius.

⁵³ Okolnichiūs (rus. *окольныйчий*) – 13–18 a. pradžios Rusijos valdovo rūmų pareigūnas. 15 a. pabaigoje–17 a. Bojarinų dūmoje pagal rangą okolnichiūs buvo antrieji (po dūmos bojarinų). Jie buvo skiriami prikazų (16 a.–18 a. pradžios Rusijos valdymo centrinės institucijos) vadovais, pulkų vaivadomis (mokslinis redaktorius).

šiaurinio Dvino kranto link Dysnos (*Dzisna*), tačiau nelabai sėkmingai⁵⁴.

Vitebsko mūšyje ypač lietuvių kavalerija aiškiai pademonstravo savo taktinį pranašumą ir daug geresnį pasirengimą, nei prieš kavalerija. Taip pat verta atkreipti dėmesį į Mykolo Kazimiero Paco, kuriam pergalė prie Vitebsko buvo išpūdingiausia sėkmė per visą karinę karjerą, vadovavimo įgūdžius. Per operaciją prieš Chovanskį etmonas neabejotinai pademonstravo visas labai pajėgaus kavalerijos vado savybes. Mūšio metu jis dar kartą sėkmingai pritaikė senovės lenkų karybos menui būdingą manevrą, kuris jau buvo atnešęs sėkmę tiek kautynėse su švedais prie Pernu (1658), tiek susirėmimuose su maskvėnų kariuomene prie Dyneburgo (Daugpilio) (1661)⁵⁵. Dėl sumaniai atliktos žvalgybos, taip pat dėl stipraus veržimosi prieš stovyklą priešas buvo išviliotas iš už gynybinių įtvirtinimų ir priverstas kautis anksčiau pasirinktoje teritorijoje labai nepalankiomis sąlygomis. Mūšyje sėkmę užtikrino laiku surengtas ir energingas Paco kavalerijos, kuri akimirksniu pralaužė prieš rikiuotę ir nusvėrė pergalės svarstyklės lietuvių naudai, puolimas.

TOLESNI KARINIAI VEIKSMAI 1664 M. DIPLOMATINIŲ DERYBŲ EIGA

Mūšis turėjo ir platesnę reikšmę, kurią galime pavadinti operatyvine. Sunkiosios artilerijos trūkumas ir labai mažas pėstininkų skaičius lėmė, kad lietuviams nepavyko iš karto po mūšio užimti gausiai rusų įgulai priklausančio Vitebsko, nors prieš gretose buvo kilusi panika⁵⁶. Jau birželio 19 d. Pacas turėjo atsakyti miesto blokados ir davė įsakymą grįžti prie Šklovo, kad būtų galima pasirengti gynybai nuo pagrindinės caro kariuo-

⁵⁴ Витебская старина, сост. А. Сапунов, т. 4, cz. 2. Витебск, 1885, s. 195–196. Taip pat žiūrėti: Kossarzecki, K. *Działania wojenne*, s. 351–355; Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 282–283, 290–291; Малов, А. В. Московские выборные полки, с. 488.

⁵⁵ Bobiatyński, K. Кар’ера і вайсковая дзейнасць гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Паца, „Беларускі Гістарычны Агляд“, т. 15, с. 261, 268–269.

⁵⁶ Teoriškai 1664 m. pirmoje pusėje miesto įgulų sudarė ne mažiau kaip 500 karių, o birželį ji galėjo būti padidinta iki 1000 karių (Витебская старина, с. 189–191; Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 288). Po mūšio nemažai išgyvenusiųjų tikriausiai rado prieglobstį už įtvirtinimų. Jie nebūtinai turėjo būti pastiprinimas įgulai, kuriai tuo metu vadovavo kunigaikštis Jakovas Petrovičius Volkonskis.

menės, artėjančios Smolensko koridoriumi. Chovanskio grupuotės eliminavimas iš tolesnės kovos neabejotinai labai pakeitė Lietuvos kariuomenės padėtį. Buvo išvengta pavojaus būti įvarytiems į kampą priešojų pajėgų, kurios puolė dviem kryptimis – iš rytų ir šiaurės. Dabar visas pajėgas buvo galima sutelkti Jakovo Čerkaskio vadovaujamai rusų kariuomenei sulaukyti Dniepro tvirtovių linijoje – pasienyje, kuris turėjo esminę strateginę reikšmę viso Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rytinio flango gynybai.

Rugpjūčio 1–20 d. prie Dniepro vykę mūšiai buvo labai dramatiški. Lietuviai nesugebėjo sutrukdyti priešui persikelti per upę į šiaurę nuo Šklovo (naktį iš rugpjūčio 2-osios į 3-iąją) ir pastatyti tiltą. Esant tokiai situacijai, etmonas Pacas, atsižvelgdamas į savo lauko stovyklos įtvirtinimų silpnumą ir pajėgų menkumą, priėmė gana rizikingą sprendimą pasitraukti su savo kavalerija į pietus ir pasislėpti už Mogiliovo įtvirtinimų. Laimei, šis atsitraukimas vyko sparčiai ir tvarkingai. Šklove buvo įkurdinta stipri įgula, palikta visa lauko artilerija ir gurguolės. Bandymai užimti šį miestą, kurie vyko vėlesnėmis dienomis, maskviečiams neatnešė sėkmės, o tik didelius nuostolius. Jų pajėgos, kurias daugiausia sudarė nauji užverbuoti labai žemos kovinės vertės kariai, sparčiai mažėjo dėl dezertyravimo, ligų ir bado. Kitas veiksmingo pasipriešinimo taškas buvo Kopyse, esanti priešingame Dniepro krante, atkakliai ginama lietuvių įgulos. Be to, rugpjūčio 4 d. netoli Mogiliovo įvykęs kavalerijos susirėmimas baigėsi Paco pavaldinių pergale. Esant tokiai situacijai, rugpjūčio 10 d. Jakovas Čerkaskis nusprendė pasitraukti į kairįjį upės krantą, o po kelių dienų – kaip ir I. Prozorovskis – buvo atleistas iš pareigų. Rugpjūčio 20 d. caro kariuomenė atsisakė tolesnių bandymų forsuoti Dnieprą ir pasitraukė į šiaurę, į Dubrovnos sritį, kur išbuvo dar du mėnesius, tačiau elgėsi labai pasyviai⁵⁷.

Taigi, kaip matyti, Vitebsko mūšis nebuvo strateginio masto susirėmimas ir negalėjo tapti viso Abiejų Tautų Respublikos ir Maskvos valstybės karo lūžio tašku. Karinių veiksmų šešėlyje 1664 m. tarp abiejų pusių vyko taikos derybos. Jos prasidėjo, kelias savaites pavėlavus, birželio 11 d. Durovičiuose. Carinės Rusijos diplomatai akivaizdžiai buvo įsitikinę, kad karinės galios pademonstravimo, pageidautina, paremto apčiuopiama Ivano Chovanskio ir visų pirma Jakovo Čerkaskio sėkme, pakaks atitin-

⁵⁷ Bobiatyński, K. *Kampania letnia*, s. 236–242; Курбатов, О. А. Русско-польская война, с. 289–292.

kamam spaudimui padaryti ir Lenkijos bei Lietuvos įgaliotiniams įtikinti sutikti su didelėmis teritorinėmis nuolaidomis, t. y. atsisakyti Smolensko srities ir Severščinos, taip pat Polocko ir Vitebsko. Panašių lūkesčių, atsižvelgiant į didžiulę jėgų disproporciją ir Lietuvos kariuomenės pasirinktą gynybinę taktiką, iš pradžių vargu ar galėjo turėti kita pusė.

Tačiau etmono Paco iškovota didžiulė pergalė teikė daug vilčių, nes, kaip buvo pranešta iš derybų vietos, „*paveikė kietą ir pompastišką priešą*“. Birželio 19 d. gavus jau neabejotiną žinią apie siaubingą Chovanskio pralaimėjimą, tarp caro komisarų kilo tikra panika. Jie net išsiuntė atgal į Smolenską savo brangiausius daiktus ir laikė paruoštus savo vežimus pasirengę pabėgti⁵⁸. Tačiau panašios nuotaikos išsilaikė tik iki liepos vidurio, kai maskvėnai galutinai įsitikino, kad lietuviai neturi pakankamai pajėgų, kad tęstų puolimą ir pasiektų tolesnių reikšmingų laimėjimų, o pagrindinės caro pajėgos, jau pajudėjusios iš Smolensko, ėmė veržtis iš rytų. Tuomet iš Abiejų Tautų Respublikos vėl buvo pareikalauta atsisakyti visų žemių į šiaurę nuo Dvinos ir į rytus nuo Dniepro, taip pat visos Ukrainos abiejuose Dniepro krantuose. Nepaisant to, kad vėlesnėmis dienomis caro diplomatai rodė, kad yra pasirengę padaryti tam tikrų teritorinių nuolaidų, iš aklavietės derybose išeiti nepavyko. Iš pradžių jos buvo sustabdytos trims savaitėms (nuo liepos 21 iki rugpjūčio 11 d.), o vėliau – iki rugpjūčio 19 d. Jas atnaujinus, rasti kompromisą nebebuvo įmanoma, ir tik 1666 m. vėl buvo grįžta prie derybų stalo⁵⁹.

Galusiai nei diplomatinės derybos, nei tolesni kariniai veiksmai, kurie 1664 m. su pertraukomis tęsėsi iki spalio mėnesio, neįtikino nė vienos pusės sutikti su didelėmis nuolaidomis ir užbaigti konfliktą. Tai tęsėsi daugiau nei dvejus metus, kol 1667 m. sausį Andrusove buvo sudarytos

⁵⁸ Komisarze na rokowania z Moskwą do M. K. Paca, *Żwirowicze* 21 i 26 VI 1664, *BCzart.*, rkps 157, Nr 138, s. 409–410, Nr 155, s. 451–452. Taip pat žr.: Jan Kazimierz do Ludwiki Marii, Wilno, 25 VI 1664, [in:] *Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663–1665*, wyd. W. Czermak, *Kwartalnik Historyczny*, t. 5, 1891, Hp. 20, c. 38–39; Chrapowicki, J. A. *Diariusz, cz. 1: lata 1656–1664*, s. 493–494; A. de Lumbres, *Relations*, wyd. G. de Lhomel, t. 3, s. 245; Wójcik, Z. *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa, 1959, s. 165–171; Курбагов, О. А. Русско-польская война, с. 289–290 (čia pažymima, kad pergalę prie Vitebsko lenkų komisarai panaudojo derybų pozicijai sugriežtinti, taip pat atitolino Maskvos kariuomenės žygio Vakarinės Dvinos kryptimi link Žemaitijos galimybę).

⁵⁹ Komisarze na rokowania z Moskwą do P. J. Sapiehy, *Żwirowicze* 14 VII 1664, *BCzart.*, rkps 157, Nr 203, s. 641–643; Wójcik, Z. *Traktat andruszowski*, s. 171–189.

paliaubos. Tačiau 1665–1666 m. vykdytos karinės operacijos buvo labai ribotos. Abi pusės turėjo vis mažiau potencialo ir kovojo kamuojamos vis rimtesnių vidaus problemų. Be to, geriausi lietuvių daliniai buvo išsiųsti į Karūną kovoti prieš Ježio Liubomirskio sukilėlius (1665 ir ypač 1666 m.)⁶⁰.

IŠVADOS

Vitebsko mūšis buvo ne tik paskutinis 1654–1667 m. karo tokio masto visuotinis susirėmimas, bet ir paskutinė išpūdinga lietuvių pergalė prieš Maskvą per visą abiejų šalių karinių konfliktų istoriją. Lietuvos kavalerija dar kartą įrodė, kad vis dar turi taktinį pranašumą ir yra daug geriau parengta nei Maskvos tiek „senosios aprangos“, tiek „naujosios aprangos“ kavalerija. Tuo metu ji sugebėjo kompensuoti priešų kiekinę persvarą net du kartus. Verta pabrėžti lauko etmono Mykolo Kazimiero Paco vadovavimo meistriškumą. Jam pavyko nustebinti priešą, o paskui, panaudojus atitinkamus manevrus, išprovokuoti I. Chovanskį išvesti savo pavaldinius iš Vitebsko įtvirtinimų ir lauko stovyklos ir stoti į mūšį jo pasirinktoje vietovėje labai nepalankiomis Maskvai sąlygomis. Lietuvių vadas sumaniai pritaikė pajėgų taupymo principą ir pasirinko tinkamą momentą bendram savo kavalerijos puolimui, kuris lėmė priešų rikiuotės pralaužimą ir panišką jo pabėgimą, surengti.

Po Vitebsko mūšio šiaurinė maskvėnų karių grupuotė keliems mėnesiams buvo pašalinta iš karinių veiksmų. Tai leido Lietuvos kariuomenės vadams sutelkti visas jėgas ir išteklius tam, kad Dniepro tvirtovių linijoje veiksmingai atremtų daug kartų gausesnių rusų Jakovo Čerkaskio kariuomenės dalinių, nesugebėjusių užimti Šklovo, Kopysės ir Mogiliovo, puolimą. Deja, Lietuva tuo metu turėjo per mažai galimybių kariniais laimėjimais reikšmingai paveikti taikos derybų eigą ir priversti priešą pasitraukti iš vis dar užimtų teritorijų, kurios buvo užgrobtos dar pirmajame konflikto etape 1654 m.

⁶⁰ Bobiatyński, K. Między Rzeczpospolitą a Moskwą – Dyneburg i Inflanty Polskie w latach 1665–1667. *Zapiski Historyczne*, t. 76, 2011, z. 3, s. 37–55; Bobiatyński, K. Militarne uwarunkowania negocjacji polsko-moskiewskich w Andruszowie w latach 1666–1667, [in:] *Studia z dziejów stosunków*, s. 385–403.

BIBLIOGRAFIJA

Archyviniai šaltiniai

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Nr 67.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 157.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 189, 3257.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas Vilniuje, SA fondas, Nr. 4107, Nr. 4111.

Vilniaus universiteto biblioteka, 4 (A-213) fondas, Nr. 16760.

Senieji spaudiniai

Gründliche und aussfürliche Relation, von der glücklichen Victoria So Ihr. Grossmächtige Gnaden Herr Smolensko vaivada, des GrossFürstentums Lithawen unter Feldherr wieder den Moskowitischen Gen. Chowansky (so in 10 000 Mann starck gewesen) den 16 Junii 2 meilen von Witepsk erhalten und selbige totaliter ruiniret. Biblioteka Narodowa, mikrofilm 27343.

Theatrum Europaeum, t. 9. Frankfurt am Main, 1672.

Spausdinti šaltiniai

Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук, т. 3, под ред. Д. Я. Самоквасова. Санкт Петербург, 1901.

Chrapowicki, J. A., *Diariusz, cz. 1: lata 1656–1664*, oprac. i wstępem poprzedził T. Wasilewskio. Warszawa, 1978.

Дневник переводчика Посольского приказа Кристофа Боуша (1654–1664), сост. О. Русаковский. Москва, 2024.

Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663–1665, wyd. W. Czermak. *Kwartalnik Historyczny*, t. 5, 1891, s. 10–48.

Listy Michała Kazimierza Paca do Pawła Jana Sapiehy z okresu kampanii zadnieprzańskiej 1663/1664 r., wyd. T. Ciesielski. *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 1, pod red. M. Wagnera. Siedlce, 2007, s. 223–254.

Lumbres de A., *Relations*, wyd. G. de Lhomel, t. 3. Paris, 1913.

Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707), wyd. H. Lulewicz i A. Rachuba. Warszawa, 2003.

Poczobut Odlanicki, J. W. *Pamiętnik (1640–1684)*, opr. A. Rachuba. Warszawa, 1987.

Rousseau de la Valette, *Miłoszki królewskie*, przeł. J. Olkiewicz, opr. A. Kersten. Warszawa, 1971.

Витебская старина, сост. А. Сапунов, т. 4, cz. 2. Витебск, 1885.

Studijos

Бабулин, И. Б. Московский поход короля Яна II Казимира 1663–1664 гг. Москва, 2022.

Bobiatyński, K. Bitwa pod Witebskiem 16 czerwca 1664 r. – zapomniane zwycięstwo litewskie nad wojskami moskiewskimi, [w:] *W hetmańskim trudzie. Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera*, pod red. Z. Hunderta i M. Wagnera. Oświęcim, 2017, s. 138–151.

Bobiatyński, K. Bitwa pod Witebskiem 16 VI 1664 – nieznanne zwycięstwo litewskie nad wojskami moskiewskimi, [w:] *Ваенныя трыумфы эпохі Вялікага Княства Літоўскага. Зборнік навуковых артыкулаў*, ред. М. Н. Гальпяровіч. Мiр, 2018, s. 237–248.

Bobiatyński, K. Kampania letnia 1664 roku na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego – nieznan fragment wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1667, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, M. Nagielskiego. Zabrze, 2009, s. 224–246.

Bobiatyński, K. *Кар’ера і вайсковая дзейнасць гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Паца, Беларускі Гістарычны Агляд*, т. 15, 2008, з. 1–2 (28–29), s. 257–304.

Bobiatyński, K. *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*. Warszawa, 2008.

Bobiatyński, K. Między Rzeczpospolitą a Moskwą – Dyneburg i Infanteria Polskie w latach 1665–1667. *Zapiski Historyczne*, t. 76, 2011, z. 3, s. 37–55.

Bobiatyński, K. Militarne uwarunkowania negocjacji polsko-moskiewskich w Andruszowie w latach 1666–1667, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, pod red. M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona. Zabrze–Tarnowskie Góry, 2013, s. 385–403.

Kossarzecki, K. Działania wojenne nad Dźwiną w latach 1662–1667,

[w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, pod red. K. Łopateckiego. Zabrze, 2011, s. 323–380.

Kossarzecki, K. *Kampania letnio-jesienna 1661 roku nad Dźwinqą i bitwa pod Kuszlikami*, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku*, pod red. M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego i P. Gawrona. Zabrze – Tarnowskie Góry, 2013, s. 315–344.

Kossarzecki, K. *Kampania roku 1660 na Litwie*. Zabrze, 2005.

Kossarzecki, K. „Przez straszne rzeki i przeprawy, lasy gęste...”. Odwrót armii litewskiej w marcu 1664 roku spod Nowogrodu Siewierskiego do Krzyczewa, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, t. 5 (2/2016): *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, pod red. K. Bobiatyńskiego, P. Gawrona, K. Kossarzeckiego, P. Krolla i D. Milewskiego. Warszawa, 2017, s. 355–372.

Курбатов, О. А. Из истории военных реформ в России во 2-й половине XVII века. Реорганизация конницы на материалах Новгородского разряда 1650-х – 1660-х гг. Москва, 2002 (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научный руководитель – доктор исторических наук, профессор Р. Г. Пихоя. Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации).

Курбатов, О. А. Морально-психологические аспекты тактики русской конницы в середине XVII века, [w:] *Военно-историческая антропология. Ежегодник*, t. 2: 2003/2004. Москва, 2005, s. 193–213.

Курбатов, О. А. Русско-польская война 1654–1667 гг. Москва, 2019.

Majewski, W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny, cz. 1, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 15, cz. 2, 1969, s. 61–117.

Малов, А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. Москва, 2006.

Малов, А. В. Русско-польская война 1654–1667. Москва, 2006.

Maroń, J. Działalność wojskowa Michała Kazimierza Paca w latach 1649–1664, [w:] *Z dziejów i tradycji srebrnego wieku*, pod red. J. Pietrzaka. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 1108, Historia LXXV. Wrocław,

1990, s. 43–61.

Maroń, J. Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663–1664, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera. Toruń, 1998, s. 73–88.

Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie wobec rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1664–1667*, praca doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. T. Wasilewskiego w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 1979.

Rachuba, A. Wysiłek mobilizacyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1667. *Studia i Materiały do Historii Wojkowości*, t. 43, 2007, s. 43–60.

Сагановіч, Г. Невядомая вайна. Мінск, 1995.

Тарас, А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. Москва–Минск, 2006.

Wójcik, Z. *Dzieje Rosji 1533–1801*. Warszawa, 1971.

Wójcik, Z. *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*. Warszawa, 1959.

Įteikta 2023 m. gruodžio 26 d.

THE BATTLE OF VITEBSK (16 JUNE 1664): THE LAST LITHUANIAN VICTORY OVER THE MUSCOVITE ARMY

Dr. habil. Konrad BOBIATYŃSKI
Faculty of History, University of Warsaw

The article analyses the Battle of Vitebsk, the last major success of the Lithuanian army in the war with the Muscovite state from 1654 to 1667. In this clash, which took place on 16 June 1664, the Lithuanian army (about 3,000 troops) led by Michał Kazimierz Pac, field hetman of the Grand Duchy of Lithuania, completely defeated the Muscovite forces of the Novgorod's compound ("razriad") under the leadership of Prince Ivan Khovansky (about 6,000 troops). The enemy suffered huge losses, which meant that the northern group of the Tsar's army was completely eliminated from further action for several months. This success was due to several factors: the decisive tactical superiority of the Lithuanian cavalry, the perfect implementation of the plan of Hetman Pac, as well as the obvious mistakes made by Khovansky, who - clearly underestimating the Lithuanians - had entered the battle under very unfavourable terrain conditions. Thanks to their success, the Lithuanians were able to concentrate on the effective defence of the Dnieper line in the following months, where they managed to successfully stop the main body of the enemy's army many times their size. However, the Battle of Vitebsk did not have a significant impact on the peace negotiations and did not bring a quicker conclusion to this military conflict on terms more favourable to the Lithuanians.